

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

УДК: 821.111 : 81'255.4 Чосер

Стріха Максим
(Київ)

Передмова до українського перекладу «Кентерберійських оповідок» Джеффри Чосера

Стаття містить нотатки і роздуми перекладача щодо української версії «Кентерберійських оповідок» Джеффри Чосера – одного з найвпливовіших авторів «західного літературного канону». Шедевр славетного англійського поета, що відіграв визначну роль у формуванні національної літературної мови, репрезентується в контексті тогочасної бурхливої доби (Столітня війна між Англією й Францією, «велика церковна схизма», реформаційний рух лоллардів під керівництвом Джона Вікліфа, «Велика Чума» 1347–50 років, селянське повстання під проводом Вота Тайлера, нескінченні війни англійців з шотландцями та ірландцями, заколоти баронів тощо).

У статті висвітлюється життєвий шлях видатного англійського поета та розглядаються окремі аспекти його творчості. Особлива увага зосереджується на структурі й змісті «Кентерберійських оповідок» (збірка з 22-х віршованих і 2-х прозових новел), на особливостях їх перекладу українською мовою, а також на тих труднощах і проблемах, з якими стикається сучасний інтерпретатор поетичного шедевра, що написаний середньоанглійською мовою.

Ключові слова: *збірка «Кентерберійські оповідки», Джеффри Чосер, віршовані новели, середньоанглійська мова, український переклад.*

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Слід розпочати з невітійної констатації: Джеффри Чосер, другий за важливістю (після Шекспіра) з англійських письменників, і одна з найвпливовіших постатей усього «західного літературного канону» – користуюся тут із визначення відомого сучасного американського дослідника Гаролда Блума¹ – в Україні досі фактично не присутній. Причина тривіальна: брак дотепер українського перекладу його шедевр – «Кентерберійських оповідок».

Адже українська версія, що її тримає в руках читач – перша. Досі мали тільки давні й незавершені спроби покійного Євгена Крижевича, яких забракло навіть для цитування в університетських підручниках, кілька напіваматорських уривків в інтернеті, – та ще й невеликий фрагмент з «Оповіді Лицаря», майстерно перекладений Ігорем Качуровським (щоправда, не з середньоанглійського оригіналу, а з поетичного перекладу Невілла Когхілла сучасною англійською – на жаль, далеко не завжди точного). Тож не випадково Жінка з Бату – один з найколеритніших персонажів світової літератури, пряма попередниця Шекспірового сера Джона Фальстафа, тільки в жіночій іпостасі! – взагалі ані словом не згадана в найпоширенішому на сьогодні в наших вишах підручнику з історії літератури Середніх віків та Відродження авторства М. Шаповалової, Г. Рубанової та В. Моторного².

Відтак пересічний український філолог виносить з університету приблизно таку скупку інформацію: Джеффри Чосер (бл. 1343–1400) – славетний англійський поет, що відіграв визначну роль у формуванні англійської

¹ Див.: Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Гарольд Блум / пер. з англійської під заг. ред. Р. Семківа. – К. : Факт, 2007. – 720 с.

² Шаповалова М. Рубанова Г., Моторний В. Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження / М. Шаповалова, Г. Рубанова, В. Моторний. – Львів : Світ, 1993. – 312 с.

літературної мови в добу домінування французької і латини. Найвідоміший його твір, що увійшов до канону європейської літератури, – «Кентерберійські оповідки» – написано під впливом «Декамерону» Боккаччо (щоправда, свої історії тут оповідають не десять шляхетних флорентійців, які рятуються від пошесті чуми, а тридцять англійських прочан найрізноманітніших станів і занять, яких доля звела на шляху від Лондону до Кентербері з його святинею – могилою єпископа-мученика Томи Беккета).

Цей наш філолог (якщо він сумлінно вчився) знатиме: Чосер народився в родині заможного торговця винами, отже, до шляхти сам не належав; перебував на різних посадах на королівській службі, брав участь у військових походах, виконував дипломатичні доручення (зокрема, і в Італії – звідси добра обізнаність із творами Данте й Боккаччо); переклав англійською «Роман про троянду» – один із знакових творів Середньовіччя; захоплювався філософією, астрономією, алхімією – і сліди широкої освіченості розкидано по його текстах.

Але самих текстів Чосера наш філолог з українського вишу досі винести не міг – з причини фактичної відсутності їхніх перекладів. Звісно, цього філолога (коли він спеціалізується з германських мов) змусять вивчити пару уривків з оригіналу – в курсі історії англійської мови. Але середньоанглійська й для сучасного англійського читача вже потребує перекладу (або, щонайменше, докладного коментування рядок у рядок), – тож навряд чи за цими лінгвістичними вправами для багатьох відкриється тло блискучої Чосерової іронії і стане зрозумілою широчінь барв його поетичної палітри в описі найрізноманітніших людських характерів і ситуацій. Отже, цьому філологові (й не-філологові) залишалися хіба що російські переклади – доволі архаїчні і не завжди точні.

Але знайомство з Джеффри Чосером варто почати з його доби. У фундаментальній сучасній історії Європи пера визначного британського історика Нормана Девіса³ розділ, присвячений часові кризи християнського світу, в якому припало жити англійському поетові, названо латиною «Pestis» – з приміткою «Чума. Нещастя. Бич».

Тогочасну Європу справді роздирали війни й чвари. Від 1337 року, коли англійський король Едвард III оголосив про свої законні права також на французьку корону, розпочалася Столітня війна між Англією й Францією. З 1378 по 1417 рік тривала «велика церковна схизма», коли на папському престолі перебували одночасно двоє, а часом і троє пап, обраних тією самою колегією кардиналів. Тому «Велика Чума» 1347–50 років, яка скоротила населення континенту принаймні на третину, справді могла здатися карою Божою за гріхи.

Географічна карта Європи за часів Чосера так само була доволі несхожа на сучасну. Наслідки завоювань хрестоносців у Святій Землі було безповоротно втрачено ще наприкінці XIII століття. Над Босфором доживала віку, стискаючись під ударами турків-османів, неначе шагренева шкіра, Візантійська імперія. Наші предки-українці на пограниччі з Диким полем, контрольованим Ордою, саме переходили в сферу впливу Великого Князівства Литовського й Польської Корони. Сотні держав і державок Німеччини було об'єднано в Священну Римську імперію, яка, після невдач Дантового кумира імператора Арріго (Генріха VII), остаточно втратила вплив на Італійському чоботі (теж поділеному на десятки держав і державок), де вже починалося те, що невдовзі назвуть «Відродженням». В Іспанії тривала

³ Девіс Н. Європа : Історія / Норман Девіс / Переклали з англійської П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2000. – 1464 с.

Реконкіста – відвоювання півострова від маврів. У Франції точилася вже згадувана Столітня війна, і більшу частину королівства контролювали англійці.

На цьому тлі Англія, попри Столітню війну, нескінченні війни з шотландцями та ірландцями, заколоти баронів та селянські повстання, могла здаватися справжнім острівцем стабільності. Фактично все Чосерове життя (не таке вже й коротке за тодішніми мірками – майже шістдесят років) на троні перебували тільки двоє останніх королів з династії Плантагенетів: Едвард III (1327–1377) і Річард II (1377–1399). Помер поет уже за правління першого Ланкастера, ушлявленою Шекспіром Генріха IV (1399–1413), який насправді по узурпаторському захопив трон, вкинувши свого попередника до в'язниці, де той і загинув через рік за досі нез'ясованих обставин.

Слід нагадати: ще від часів Нормандського завоювання (1066) англійське суспільство виявилось різко поділеним між завойовниками-французами і завойованими англо-саксами. При дворі і в замках баронів розмовляли старофранцузькою (й на сучасному гербі Сполученого Королівства девіз подано саме цією мовою!). Натомість селяни-кріпаки (число яких дедалі зменшувалося), йомени (клас дрібних вільних землевласників) та залишки старої англо-саксонської знаті трималися своєї мови, яку тепер прийнято називати середньоанглійською (на відміну від староанглійської героїв «Беовульфа», створеного кількома століттями раніше). Цей поділ яскраво зображено у відомому історичному романі Вальтера Скотта «Айвенго».

Так було приблизно до Чосерового дитинства і юності. Перші гучні перемоги Столітньої війни, здобуті під Кресі (1346) і Пуат'є (1356) озброєними великими луками англійськими йоменами (прямими нащадками легендарного Робіна Гуда!) над закутою в важку броню

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

французькою лицарською кіннотою, піднесли англійський патріотизм на небачену досі висоту. Відтак законом 1362 року було встановлено, що справи в судах загальної юрисдикції мають розглядатися не французькою, а англійською. Через рік Едвард III уперше відкрив англійською мовою сесію парламенту. Англійська приходить і в шкільництво – тож цілком ймовірно, що Чосер перекладав свої шкільні завдання з латини вже так само рідною мовою. А Генріх IV ще за поетового життя став першим англійським королем від часів Нормандського завоювання, чиєю рідною мовою від дитинства була таки англійська.

За часів Чосера в Англії (яка отримала Велику хартію вольностей з гарантіями особистих свобод ще 1215 року) вже утвердився парламентаризм. Монархи погодилися: жодні нові податки не можуть бути накладені на підданців без згоди народного представництва. Відтоді Вестмінстерський палац у Лондоні став постійним місцем засідань лордів, вищого духовенства і депутатів від громад (одним із яких був певний час і Чосер).

Основною англійського господарства дедалі більше стає вівчарство, що витісняє традиційне рільництво. Великі мануфактури у Фландрії, що забезпечують сукном усю Європу, потребують дедалі більше вовни. Англія активно експортує її через Лондон (населення столиці досягає позначки в 40000) та інші порти. Натомість до Лондона привозять вина й вироби іноземних майстрів. Утім, ремесла і ткацтво активно розвиваються і в самій Англії.

Так стояв «матеріальний» бік справи. Але Норман Девіс не дарма пише про «добу кризи християнського

світу». Вже кілька століть інтелектуалів (церковних, а потім і світських) мучила різюча невідповідність християнських заповідей добра, рівності й простоти – та дедалі більшого збагачення духівництва, яке відверто вдавалося до симонії (продажу церковних посад). Практика продажу індульгенцій (відпущення гріхів за плату) діставала дедалі більше розповсюдження – й наражалася на осуд не лише церковних дисидентів, а й значної частини цілком лояльних вірян та кліру.

Спроби реформування й очищення виникали в межах самої церкви (найяскравіший приклад – заснування Франциском з Ассізі ордену вбогих францисканців). Але часто поставали і ересі, прибічники яких цілком відкидали наявні церковні правила та ієрархію. За сто років до Чосера південною Францією прокотився жорстоко придушений інквізицією рух альбігойців (катарів), в Італії доби Данте набув поширення рух «апостольських братів» на чолі з Дольчіно. В цілому ж атмосферу інтелектуальних та моральних пошуків того кризового часу талановито відображено в бестселері Умберто Еко «Ім'я рози».

В Англії саме за життя Чосера розвивався реформаційний рух лоллардів. Його провідником був Джон Вікліф, який переклав Біблію з латини народною мовою і за це був посмертно спалений за ухвалою Констанцького собору – того самого, який повелів спалити іншого церковного реформатора, Яна Гуса, живцем. До руху належав і парафіяльний священник Джон Болл, який проголошував у відомому двовірші: «Адам орав, а Єва пряла; Тоді ще шляхти не бувало». Вже з цього егалітаристське спрямування руху лоллардів цілком очевидне.

У 1381 році кілька графств Англії охопило селянське повстання. Причому, на відміну від дещо раднішої французької «Жакерії», основною причиною

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

повстання були зовсім не злидні, – економічне становище англійського селянства покращувалося. Як свідчать хроністи, провідники повстанців були людьми цілком заможними. Мотивацією для повстанців було прагнення відновити порушену євангельську справедливість. Не випадково одним з провідників повсталих стає уже згадуваний Джон Болл.

Звісно, справедливість повстанці відновлювали у цілком традиційний кривавий спосіб – як це робили безліч разів до них і після них. У червні 1381 року селяни під проводом Вота Тайлера й Джека Стро підійшли до Лондона. Вони повісили архієпископа, стратили чимало заможних городян, спалили кілька палаців та будинків знаті, зокрема й дім Джона Гонта, батька майбутнього короля Генріха. Тільки загибель Вота Тайлера в сутичці з почтом короля Річарда II деморалізувала повстанців. Вони розбіглися й були суворо покарані спеціальними виїзними судами.

Про той жах, який справило повстання на освічену частину суспільства, можемо судити з того, що Чосер ніде в своєму архітворі не згадує про нього ані словом. Певно, що з тих самих причин, з яких (за Шевченком) українські кобзарі ні слова не згадали про різанину в Батурині. Надто сильний був жах від пережитого...

Але повстання зійшло нанівець – і англійці знову зосередилися на торгівлі з Фландрією, Столітній війні й «розбудові держави». Цікаво, що за законом 1393 року, підписаним Річардом II, усі англійські заїзди повинні були мати вивіски. Відтак, було «узаконено» й вивіску знаменитого заїзду «Табард», звідки кількома роками раніше рушили в путь Чосерові прочани...

Поетові не судилося дожити ані до найактивнішої фази Столітньої війни, яка припала на 1420–30-ті роки й закінчилася прикінцевою поразкою англійців та втратою ними всіх французьких володінь, ані до кривавої війни

Червоної й Білої троянд між прибічниками Ланкастерів і Йорків, яка привела в кінцевому підсумку на трон Тюдорів. Отже, він так і лишився в пам'яті поколінь співцем «доброї старої Англії».

Про точну дату й місце народження майбутнього поета нічого не відомо. Скоріш за все, це сталося близько 1343 року в лондонській оселі успішного торговця винами Джона Чосера, батько якого мав той самий фах. Отже, Джеффри від дитинства міг бачити і повну купецьких вітрильників Темзу, і метушливе життя всередині міських мурів, і лицарські турніри на луках поза ними, і урочисте повернення короля Едварда III після здобутих у Франції перемог до Вестмінстерського палацу, розташованого тоді десь на дві милі вище від міста за течією Темзи.

Відомо, що в майбутнього поета була принаймні одна сестра, Катаріна. А ось про його шкільне навчання дослідники тільки висловлюють припущення, що він міг ходити (як і діти інших заможних лондонських купців) до школи при соборі Святого Павла. Але достеменно відомо, що вже в доволі ранньому віці Джеффри добре знав французьку (яка все ще була мовою вищих верств Англії) й латину (мову законів, церкви і науки), до яких пізніше додалася ще й італійська.

Завдяки батьковим зв'язкам при дворі, Джеффри у 12 чи 13 років стає пажем графині Елізабет, дружини Ліонеля, герцога Ольстерського, другого сина короля. Обов'язки пажа виявилися важливими для його майбутньої літературної кар'єри: адже він, зокрема, мусив читати шляхетним дамам уголос різні книжки. Тож саме тими роками, очевидно, датується знайомство і з романами «Артурового циклу», і з французьким

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

алегоричним і сатиричним «Романом про Троянду», який тоді читали в кожному феодальному замку Європи.

Служба пажа була не надто обтяжлива – тож вважають, що паралельно молодий Джеффри відвідував і вищу школу в Темплі. Причому вивчав там не тільки право, з якого школа спеціалізувалася, а й інші дисципліни. Адже його пізніші твори позначені усебічною освіченістю, – він вільно цитує Святе письмо, трактати отців церкви, римських класиків (і особливо Овідія), наукові трактати римлян, греків і арабів, твори сучасних італійських письменників і насамперед Данте й Боккаччо. А диплом правника дозволив йому отримати судову посаду, яка стала початком його великої й успішної адміністративної кар'єри.

Ще дуже молодим Чосер супроводжує герцога Ольстерського під час військових походів до Франції, виконуючи функції кур'єра. Він навіть потрапляє 1360 року в полон під Реймсом – і король Едвард III наказує заплатити 16 фунтів – на той час великі гроші – за його звільнення. Отже, майбутній поет уже заслужив при дворі репутацію незамінної людини. Невдовзі потому він виконує перші дипломатичні доручення короля у Фландрії, Франції й Іспанії. Не виключно, що тоді ж він відвідує часто згадувану в його творах гробницю святого Якова в Компостелла.

Про наступні кілька років поетового життя невідомо майже нічого. Припускають, що він супроводжував свого патрона-герцога до Дубліна. Приблизно 25-річним Чосер бере шлюб з Філіппою де Роет, фрейліною дружини Едварда III королеви Філіппи. Цей шлюб далі зміцнює його позиції при дворі, – він, зокрема, потрапляє до числа клієнтів Джона Гаунта, найбагатшого лорда Англії, батька майбутнього короля Генріха (рідна сестра Чосерової дружини Філіппи зробиться його коханкою, а згодом – і третьою дружиною). 1369 року Чосер супроводжує свого

нового покровителя під час чергової військової кампанії у Франції.

Відомо, що в родини Чосерів було двоє синів: старший Томас і молодший Льюїс. Припускають, що Елізабет і Агнес, які належали до кола дам Джона Гаунта, були дочками Чосера.

Протягом 1370–78 років поет виконує чергові дипломатичні доручення. З погляду впливу на подальшу літературну творчість найважливішими виявляються дві поїздки до Італії (Чосера було обрано для цієї місії, бо італійську він вивчив у Лондоні від італійських купців). Перша з них, до Генуї, в справах унормування мита з італійських товарів в англійських портах, тривала з осені 1373 по весну 1374 року. На той час великий Петрарка завершував свій життєвий шлях поблизу Падуї, а Боккаччо, автор «Декамерона» і перший біограф Данте, доживав віку під Флоренцією, куди Чосер завітав із Генуї. Другу дипломатичну подорож Чосер здійснив 1378 року до Мілану. У перерві поет відбув кілька секретних поїздок до Фландрії. Про успішне виконання покладених на нього завдань свідчить те, що король Едвард III надав Чосеру довічний привілей отримання галлона (близько 4 літрів на сьогоднішні мірки) вина щоденно, а його наступник Річард II перетворив цю виплату на грошову.

Немає достеменних свідчень щодо того, чи зустрічався в Італії Чосер із Петраркою й Боккаччо особисто (хоч таке припущення, з огляду на допитливу вдачу англійського поета, більш ніж імовірне). Але по Чосерових творах розкидано багато переконливих свідчень того, що він уважно читав і Петрарку, і Боккаччо, і їхнього великого попередника Данте. У Боккаччо Чосер знайшов те, чого очевидно бракувало йому в «Романі про троянду» – глибоке проникнення в характери чоловіків і жінок, які діють у його новелах.

Саме «Декамерону» Чосер завдячує ідею свого шедевру – «Кентерберійських оповідок».

Невдовзі після повернення на батьківщину, 4 червня 1374 року, Чосер обіймає важливу посаду наглядача митниці Лондонського порту. Саме йому належалося визначати правильність стягування вивізного мита з головних статей англійського експорту – вовни й вичинених шкур. Від міста поет отримав безкоштовне помешкання у вежі над однією з міських брам (так званою «Старою» – Олдгейт), де прожив 12 років (хоч і зобов'язався з'їхати на першу вимогу в разі виникнення військової потреби в цих кімнатах). Від помешкання й до митниці слід було йти близько десяти хвилин пішки через луки – що, напевно, сприяло появі поетичного натхнення. Інтенсивності літературних занять сприяло й те, що від 1385 року Чосер отримав дозвіл покладати частину обов'язків на митниці на заступника.

Саме до цих років належать перші відомі Чосерові твори. «Книга герцогині» була елегією на смерть Бланш Ланкастер, першої дружини Джона Гаунта. За цю елегію вельможа ухвалив сплачувати поетові щорічну ренту в 10 фунтів – запис про це від 13 червня 1374 року зберігся. Слідом було написано «Анеліду й Арсіту» (поему на античний сюжет на 357 рядків) й «Дім слави» (поему на 2000 рядків у жанрі видіння, де йдеться про роль поета у збереженні слави минулих подій та героїв). У поемі «Пташиний парламент» (700 рядків) сонного оповідача через небесні сфери проводить дух Сципіона Африканського – отже, маємо пряму ремінісценцію з Данте; в ній також уперше згадано про День святого Валентина як про день усіх закоханих. «Легенду про добру жінку» теж написано в жанрі видіння, і цікава вона тим, що в ній Чосер уперше застосовує попарно римовані рядки п'ятистопового ямбу, що стануть основою для «Кентерберійських оповідок».

Перший англійський роман у віршах, «Троїла і Хризеїду», Чосер написав також п'ятистоповим ямбом, але вже запровадженими ним в англійське віршування семирядковими «королівськими строфами» (за схемою римування ababbcc – ці строфи пізніше зустрічатимуться і в «Кентерберійських оповідках»). Сюжет Чосер запозичив з «Філострата» – довгої епічної поеми Боккаччо, але битви Троянської війни для нього – не більш як тло для любовної історії двох героїв. Троїл, син троянського царя Пріама, закохується в грецьку дівчину Хризеїду, яку її дядько Пандар залишає на певний час у Трої. Вона присягається любити Троїла, але, повернувшись до греків, забуває свого коханого й віддає серце грецькому героєві. Зраджений Троїл гине на полі бою.

Герої Боккаччо є просто усередненими шляхетними італійцями своєї доби, натомість Чосер наділяє кожного зі своїх героїв глибокою індивідуальністю. Якщо вся розповідь у Боккаччо ведеться в сентиментальному ключі, то Чосер часто вживає іронію, яка дозволяє відтінити розвиток характерів на тлі подій. Дослідники вважають: у цьому тексті вже закладено всі основні риси, що визначають чесноти пізнішого англійського роману.

Втім, творча спадщина Чосера включає не тільки оригінальні поеми. Він перекладає живою народною англійською вже неодноразово згадуваний «Роман про троянду» (цей переклад не зберігся) та знаменитий трактат «Розрада через філософію» «останнього римлянина» Боеція. Нарешті, він пише (як вважають, для власного сина) «Трактат про астролябію» – перший науковий текст англійською мовою, в якому докладно описано цей астрономічний інструмент (теж згадуваний на сторінках «Кентерберійських оповідок»). При цьому Чосер використовує давній арабський астрономічний трактат.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Вважають, що Чосер розпочав роботу над «Кентерберійськими оповідками» навесні 1387 року. Цікаво, що рік перед тим поет виконував обов'язки члена парламенту саме від графства Кент, де розташовано місто Кентербері з його святинєю. Але працю над книгою сильно сповільнює отримана Чосером нова посада – наглядача за королівськими роботами, до обов'язків якого входило контролювати ремонт різних палаців. Тепер поет, який уже овдовів, мусив часто подорожувати, везучи з собою великі суми, щоб розплатитися з робітниками. У вересні 1390 року його двічі пограбували розбійники, побивши й поранивши. Тому в наступному році Чосер відмовився від посади, хоча й зберігав ласку і цілковиту довіру короля Річарда II. Потому він обійняв посаду помічника лісівничого (тобто управителя королівських лісів) у Сомерсеті, що також не сприяла зосередженості на поезії.

Останніми роками фінансові справи Чосера йшли зовсім не так добре, як раніше. Призначену ренту йому часом «забували» виплатити; натомість збереглися судові документи про стягування з нього боргів. Врешті, до нас дійшов датований 1399 роком і написаний з нагоди коронації Генріха IV вірш із промовистою назвою «Нарікання Чосера на свій гаманець». Віршований натяк подіяв: виплату колишньої ренти поновили, до неї додали й нову в сорок марок. За це на останньому році життя немолодий поет виконував відповідальні доручення вже нового короля.

Скориставшись із поліпшення грошових справ, тоді ж Чосер винайняв на 53 роки будинок у садку Вестмінстерського абатства, сподіваючись нарешті спокійно завершити тут «Кентерберійські оповідки». Але менш ніж через рік, 25 жовтня 1400 року, він помирає. Саме цю дату викарбовано на його надгробку в побудованому за 12 років перед тим Вестмінстерському

абатстві. Пізніше навколо його могили утворився «куточок поетів», де поховано тих, хто утвердив поетичну славу Британії.

Чосер не був першим автором, який став писати народною англійською. Цією мовою писали його старші сучасники – вже згадуваний перекладач Біблії Джон Вікліф і автор написаної в жанрі видіння поеми «Петроратай» Вільям Ленгленд. Але за літературними чеснотами між їхніми текстами й спадщиною Чосера лежить прірва. За вмінням описувати людське життя, за неповторним м'яким гумором (як правило, зовсім не скерованим на те, аби когось образити) Чосер залишається однією з найбільших постатей в історії світової літератури.

Чосерів шедевр – його «Кентерберійські оповідки» – це збірка з 24 новел, здебільшого віршованих, хоча є в ній і дві прозові. Всі ці історії розповідають майстерно і з любов'ю описані в авторському «Загальному пролозі» прочани, що прямують в Кентербері, аби вклонитися гробниці святого єпископа-мученика Томи Беккета, вбитого за понад 200 років до описаних подій з наказу короля Генріха II, і майже відразу ж канонізованого папою Олександром III. Попри величезний обсяг – понад 17000 рядків (це більше, аніж усі три кантики «Божественної комедії» Данте разом), – «Кентерберійські оповідки» в тому вигляді, який до нас дійшов, є тільки незавершеною частиною первісного масштабного задуму написати загалом 120 новел. Адже, згідно з поетовим наміром, кожен з 30 прочан мав розповісти чотири історії (дві на шляху в Кентербері і дві дорогою назад). Призом переможцеві, за задумом ініціатора такого змагання Гаррі Бейлі, господаря заїзду «Табард» у Савтверку,

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

тодішньому південному передмісті Лондона, мала стати велика учта.

Формально Чосер писав «Кентерберійські оповідки» з 1387 року аж до смерті. При цьому, наприклад, розповідь Кухаря так і залишилася незавершеною, – адже вона раптово уривається ще до того, як встигла зав'язатися її інтрига. Деякі зі згаданих у «Загальному пролозі» 30-ти (не рахуючи самого поета) персонажів залишилися без розповідей взагалі, як-от п'ять лондонських ремісників і селянин-ратай. Натомість про одного оповідача (Слугу каноніка) в Загальному пролозі не згадано – він разом з паном долучається до валки прочан уже десь у дорозі.

Але деякі з новел було насправді створено задовго до початку роботи над «Кентерберійськими оповідками». Так, для «Оповіді Лицаря» поет використав довгу (понад 2200 рядків) написану за кілька років перед тим поему (чи, точніше, повномасштабний лицарський роман) «Паламон і Арсіта», сюжет якого було запозичено з Боккаччо.

«Кентерберійські оповідки» переважно написано так званим «героїчним куплетом» – попарно римованим п'ятистоповим ямбом, який ідеально пасує для невимушеної плинної розповіді. Але для розповідей Правника, Студента і Законниці поет використав уже згадувану «королівську строфу» (за схемою римування ababbcc), а розповідь Монаха написано восьмирядковою строфою (ababbcbcb). Свою першу, коротку й незакінчену, розповідь про Сера Топаса сам Чосер оповідає вигадливою шестирядковою строфою (aabaab), натомість другу, значно більшу, оповідь про Мелібея, виголошує прозою (як і коротке заключне «Зречення»). Прозою оповідатиме і парафіяльний Панотець. Отже, тут для Чосера не існувало усталених правил: поет обирав ту

строфу, яка, на його думку, найбільш личила характерові розповіді.

Оповідачі Чосера належать до майже всіх верств середньовічного англійського суспільства (окрім вищої аристократії, – та ще й упосліджених кріпаків, яких, утім, в Англії на той час уже майже не лишалося): серед них є лицар, його син-сквайр, ціла група духовенства (монах із монастиря, жебрущий чернець, парафіяльний панотець, ігуменя тощо), економ, управитель, студент, лікар, правник, судовий урядовець, продавець реліквій, моряк, купець, мірошник, ткаля, кухар тощо. Їхні історії частково походять з традиційних новелістичних сюжетів, що були використані, зокрема, в «Декамероні» Боккаччо (якого напряду, на відміну від Данте, Чосер ніде прямо не згадує, але вплив якого безсумнівний), та в інших античних і середньовічних збірках. Деякі з них мають оригінальний характер. Але і запозичені сюжети Чосер збагачує цілком оригінальними ходами.

Розповіді паломників вельми різноманітні за тематикою. Дуже часто вони пов'язані з темою ідеальної любові (найперша ж оповідь Лицаря про ідеальне кохання Паламона й Арсіти до Емілії, яке змушує двох колишніх побратимів стати смертельними супротивниками), або ж цілком земного перелюбу (уже наступні за нею оповіді Мірошника та Управителя). Причому цей перелюб змальовано настільки реалістично й соковито, що серед святенників книга Чосера віддавна має репутацію мало не порнографічної (хоч сам автор декілька разів застерігає: він лише відтворює мову своїх персонажів; кому вона здається надто грубою – може перегорнути кілька сторінок і перейти до іншої оповіді уже з «високим» сюжетом).

Іншою поширеною темою є сатиричне змалювання постатей і практик церкви, далеких від євангельських заповідей. З усіх численних перелічених представників

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

духовенства справжнім носієм чеснот є тільки невимовно тепло описаний у Загальному пролозі парафіяльний Панотець. Усіх інших змальовано відверто сатирично: Монах вправно полює і взагалі далекий від зосередженості на молитві, Чернець не менш вправно лупить гроші з пастви, Ігуменя манірна й не цурається суто земних утіх. Продавець реліквій взагалі не має за душею нічого святого. В оповіді Возного змальовано вбивчий портрет ченця, який має один клопіт: видурити гроші з довірливих селян і містян.

Книга Чосера (як і «Божественна Комедія» Данте) є своєрідною енциклопедією життя тодішнього суспільства. Через три століття після її написання поет Джон Драйден сказав про неї: «Цей текст містить усю повноту буття». Ми отримаємо з неї докладну інформацію про те, як жили тодішня шляхта, духовенство, містяни, люди вільних професій, селяни, якими були їхні бажання й сподівання, яким звичаям вони корилися, як було влаштовано адміністративну й судову систему, що вони знали про навколишній світ. А знали не так і мало: Чосер докладно описує географію багатьох країн Європи, він добре знає астрономію (тоді ще нерозривно пов'язану з астрологією), чудово уявляє, якими були погляди тодішніх лікарів (і при цьому усвідомлює, що спілка лікаря й аптекаря часто йде на шкоду хворому). Герої Чосера вправні у філософських дебатах і висловлюють при цьому ознайомленість із творами Святих отців і філософів античності (чого вартий лише знаменитий пролог Жінки з Бату, де вона, спираючись на феєрверк цитат, обстоює право на власну сексуальність!)

Літературна майстерність Чосера полягає в тому, що в «Кентерберійських оповідках» яскраво відображені індивідуальні риси і манера мови оповідачів. Вибухову й гранично щиру Жінку з Бату неможливо сплутати з манірною Ігуменею, а взірцево шляхетного Лицаря – з

грубим Мірошником чи Возним. Одні оповідання мають гумористичний характер, інші – торкаються серйозних тем, та всі вони позначаються точністю в описі людської природи. Як відзначає уже згадуваний Гарольд Блум, Чосер «творить справжню віртуальну реальність навколо своїх персонажів, і вони стають переконливими».

При цьому Гарольд Блум проникливо помічає ще одну відмінність Чосера від його старшого попередника Данте, що вибудував власну «повноту буття» своєю «Комедією». Данте – суворий, схильний частіше до осуду, аніж до прощення апокаліптичний мораліст. Упродовж «Пекла» є кілька випадків, коли він співчуває загиблим душам (зокрема, нещасливим коханцям Паоло й Франчесці, шляхетному безбожникові Фарінаті, вченому содомітові Брунетто Латіні), – але таких епізодів не більше десятка на 34 пісні. Натомість Чосер поєднує в собі жвавність, нескінченну доброту, безмежну довіру до всього, що він чує, і надзвичайне уміння захоплюватися навіть жахливими якостями, які часом виявляють три десятки його попутників дорогою до Кентербері.

Можна навіть стверджувати: Чосер певною мірою пародіює Данте. Це можна бачити на прикладі зіставлення моторошно-величного Люцифера з XXXIV пісні «Пекла», в чийй пащі зазнають мук найбільші, на думку Данте, грішники – Юда, Брут і Кассій, і цілком «приземленого» Сатани з Прологу до оповіді Возного, де ангел, який проводить ченця пеклом, оповідає, чому навколо ніде не видно ченців:

*Тут Сатану ти бачиш, князя злого;
Широкий, як вітрило, хвіст у нього.
Гей, Сатано, хвоста нам підійми,
Щоб у твоєму заді взріли ми
Гніздечко, для усіх ченців готове!»
Й не встиг він закінчити тої мови,
Як, ніби з вулика бджолиний рій,
Повітали з дірочки мерці*

*Ченців аж двадцять тисяч довгим строєм;
Вони крізь пекло пролетіли роєм,
А далі дуже швидко всі уряд
В сідницю поховалися назад.⁴*

Водночас іронічний Чосер є прямим попередником Шекспіра: він обирає на позір незацікавлену позицію, що позначає Шекспірове ставлення до власних героїв (ставлення читача до Гамлета, Клавдія, Полонія, Гертруди, Офелії, Ромео, Джульєтти, Тибальда, Меркуціо, Отелло, Яго, Дездемони тощо визначають виключно їхні власні слова й дії, а не авторові ремарки). А деякі шекспірівські герої мають виразних чосерівських прототипів: «чесний Яго» – Продавця реліквій, а сер Джон Фальстаф – вибухову й нестримну Жінку з Бату.

Гарольд Блум не випадково вважає Жінку з Бату (разом з Продавцем реліквій) найбільшим Чосеровим творінням. Перше знайомство читача з цією найкolorитнішою жіночою постаттю до-Шекспірової англійської літератури відбувається в Загальному пролозі, коли перед нами проходять усі попутники Чосера:

*Була й 3-ПІД БАТУ добра ЖІНКА там,
Глухенька трохи, я зізнаюсь вам.
Робила одіж жіночка здавен та
Далеко кращу шат із Іпру й Генту.*

Загальний пролог змальовує колоритний образ сильної й заможної жінки (першими до святих дарів підходили ті, хто найбільше жертвували на парафію). Вона вже не молода (як довідаємося пізніше, востаннє одружилася в сорок із удвічі молодшим студентом – але на час описуваної прощі до Кентербері вже поховала і його), – проте досі дбає про свій вигляд, іноді й переходячи при цьому міру (упродовж короткого уривка Чосер двічі іронізує з її неймовірних головних уборів –

⁴ Тут і далі всі цитати з Чосера наводжу у власному перекладі. – М.С.

святкових і подорожніх). Вона завжди готова постояти за себе. Вона встигла побувати в усіх бувальцях, пройти усіма головними прочанськими шляхами (Гарольд Блум нагадує: тодішні прощі незрідка мали й виразний сексуальний вимір). Але вона досі прагне отримати від життя усе, що тільки можна (сер Джон Фальстаф лишень успадкує від Чосера через Шекспіра цю рису через два століття). Недаремно закінчується цитований уривок виразним натяком на вправність героїні в любовних пригодах:

*Розважить вмiла в смутковi коханцiв,
Бо вiдала мистецтво давнiх танцiв.*

Власний (розтягнутий на вісімсот рядків!) пролог Жінки з Бату стає цілим феєрверком образів, ситуацій і просто яскравих сентенцій. Протягом першої його частини героїня веде затяту богословську суперечку зі святим Ієронімом і його послідовниками, які або вважали шлюб безумовно гріховним, або ж вимушено припускали його, але беззастережно віддавали перевагу чистоті. При цьому вона вражає дотепністю і широчінню своєї суто теологічної аргументації:

*Вкажіть ви місце у Святiм Письмі,
Де проти шлюбу вказівки прямi?
Скажіть мені, я хочу знатъ достоту,
Чи є наказ плекать довіку цноту?*

Є серед її подальших аргументів і такий:

*Скажіть, навіщо поміж інших див
Знаряддями злягання наділив
Усіх Творець, на милості багатий?
На те, аби дари сі марнувати?*

До власного ж «знаряддя» Жінка з Бату ставиться з неабиякою повагою, називаючи його чи то по-французькому «belle chose» («прекрасна річ»), чи то різними латинськими й англійськими пестливими евфемізмами (як ідеальний відповідник до одного з них

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

автор охоче запозичив у Юрка Винничука його неологізм «розкішниця» – відразу ж зізнаючись у цій «крадіжці»).

Далі йде розповідь про п'ятьох чоловіків Жінки з Бату – трьох багатих і старих, які зазнали від неї чимало прикрощів, і двох молодих і вбогих, які завдали багато прикрощів їй самій. Але, попри пережите, героїня досі сповнена снаги й надії:

*Та, Христе Боже, як тепер згадаю
Я молодість і радощі без краю,
Тепло у серце досі набіга.
І в серці знов з'являється снага,
Бо світ і час були колись моїми.
Хоч підступами вік давно лихими
Красу і силу в мене відібрав,
Тужить не стану, – дідько б їх узяв!
Зів'яв мій цвіт, що й нічого казати,
І залишками мушу торгувати.
Та втіху все ж знайду на зло усім!*

Розповідь про п'ятого чоловіка – одне з найважливіших місць із усього величезного корпусу «Кентерберійських оповідок»:

*Про п'ятого казати маю влад;
Нехай душа його не втрапить в Ад!
Хоч був він найлихіший поміж ними,
І, кулаками товчені міцними,
Боліли ребра ввечері щодня,
Але була за те мені платня:
Бо ж він у ліжку завше був чудовий
І тишити мою *belle chose* готовий.
Болять хоч кісточки побиті, знов
Щоразу здобував мою любов.*

З цієї розповіді ми довідуємося про причину глухоти героїні, згаданої ще в Загальному пролозі. Адже її останній чоловік був не якимось там невченим молодиком, а колишнім студентом Оксфорду. Тодішні студенти готувалися стати кліриками, пов'язаними

обітницею безшлюбності, й, наче на компенсацію, вельми полюбляли вправлятися, як сказали б тепер, у «антифеміністичних писаннях». Не був винятком і Джонні, обранець Жінки з Бату, який докучав дружині численними текстами давніх і нових авторів, що у викриттях «гріховності» і «розпусності» жінок переходили будь-які межі розумного. Героїня реагувала на це прогнозовано:

*Та все дарма: мені не йшли до тями
Прислів'я зі старими мудрецьями.
Він не навчив нічого, – лиш гнівив,
Як знову брався до моїх гріхів;
Неначе в інших сих гріхів немає!
Се чуючи, лютився він без краю;
Та я не поступалася ні в чім.*

Причому ця непоступливість далеко перейшла особисті межі. Героїня доходить слушного висновку: проблема в тому, що всі ці книжки пишуть чоловіки (жінки-письменниці у середньовічній Європі були незнаним дивом). Але, –

*Якби писали повісті жінки,
Мов клірики – тепер свої книжки,
Такого написали б, що Адама
Сини ніколи вже б не змили плями!*

Нагадаю – цю сміливу феміністичну декларацію Чосер уклав до вуст своїй героїні наприкінці XIV століття!

Проте колишній студент далі знущався з дружини:

*Була там не сама старовина:
Убила мужа жіночка одна,
Й сама з коханцем віддалася хоті,
Хоч у кривавім плавав труп болоті;
Забила друга в голову цвяшка,
І мужа в сні спіткала смерть швидка;
А третя мужу підлила отрути; –
Він се читав, і мусила я чути.*

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Не витримавши зливи антифеміністичних інвектив, героїня врешті-решт видерла три аркуші з улюбленої чоловікової книги – і за це мало не заплатила життям. Та несподівано драматична історія отримала щасливе завершення: тяжко побита дружина вижила, муж цілком скорився їй і спалив осоружну книгу, і вони вдвох прожили ще кілька щасливих літ.

Як стверджує Гарольд Блум, Данте без сумніву запровадив би Жінку з Бату до Пекла. Натомість сам Чосер відверто пишався цим образом, – про це ми знаємо з його короткої пізньої поезії до друга Бактона. В ній Жінка з Бату постає як втілення жаданої свободи.

Другим найцікавішим персонажем Чосера американський літературознавець вважає Продавця реліквій – прямого попередника Шекспірового Яго. Він справді надзвичайно цинічний, поняття «добра» і «зла» для нього цілком відсутні. Він ладен профанувати все:

*У торбі наволочку він возив,
Неначе Богоматері намітку;
А ще казав: з вітрила має нитку,
Яке святий Петро в руках тримав,
Коли Ісус по морю йти позвав.
Латунний хрест він мав із камінцями
Й пуделко зі свинячими кістками.*

Продавець реліквій – мастак обманювати в будь-якій формі:

*Повчання й проповіді він читав,
Найкраще ж – до пожертви закликав.
Бо, вже коли про се лунала мова,
Його язик так промовляв медово,
Що радо витрусити свій гаман
Готовий кожен був з парафіян.*

Ззовні Продавець реліквій украй непривабливий (це – чи не єдиний, окрім Возного, випадок, коли за позірною відстороненістю можемо побачити відверто негативне

ставлення автора до свого персонажа): «Мав очі вирячені, мов у зайця». Як вважають сучасні коментатори, поет ще й натякає, що його персонаж, на відміну від вибухово сексуальної Жінки з Бату, є чи то скопцем, чи то гомосексуалістом (ані перше, ані друге в очах Чосера, вочевидь, не було чеснотою):

Не мав він ані сліду бороди:

Рівненько скрізь, мов голено завжди, –

Ну, словом, був як мерин чи кобила.

Отже, справді маємо такого-собі «Яго кінця XIV століття». І все ж за впливом на читача він сильно поступається Жінці з Бату, а серед інших Чосерових героїв є чимало таких, яких можна сміливо назвати не менш колоритними. Тож коротко погляньмо на них у тому порядку, в якому вони з'являються в Загальному пролозі.

Лицар «усіх чеснот був лицарських взірцем» настільки, що сам Чосер м'якою іронією ясно вказує на неможливість існування такого персонажа в реальному житті. Його син-Сквайр – втілення радісної молодості. Їхній слуга – Йомен – наче зійшов зі сторінок роману Вальтера Скотта (чи вийшов із Шервудського лісу, де промишляв разом із Робіном Гудом). Ігуменя – манірна й нещира, що поет майстерно змальовує кількома тонкими штрихами:

Для песиків її звичайна їжа

Були м'ясе, вершки і білий хліб;

Ридала, як один у наглий штиб

Сконав із них, дрючком лихим діставши;

Було то серце, співчутливе завше.

Вона, звісно, говорить «аристократичною» французькою, але ця мова, вивчена в школі в Стретфорді, далека в неї від паризької досконалості (ще один вияв Чосерової іронії, вельми зрозумілий для сьогоднішніх українофонів). Та й латинський напис на

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

«щирозлотному» кулончику Ігумені – «Любов перемагає все» – має не так духовне, як відверто світське звучання.

Монах у Чосера – яскравий життєлюб і любитель розваг:

*Взуття міцне, чудовий жеребець, –
Він справді був прелатам всім взірець!
Йому блідому бути не до речі, –
Тож був рум'яний, наче лебідь з печі...*

Жебрущий Чернець (який, на відміну від Монаха, мешкав поза стінами обителі) – не менший життєлюб, але значно більший майстер виманювати гроші в співчутливих парафіян. Купець – хвалькуватий і самовпевнений (хоч насправді, як підкреслює автор, його справи йдуть зовсім не так добре). Студент – класичний приклад людини «не від цього світу». Такі люди зустрічаються в будь-які часи:

*Бо, крім науки, він не знав нічого.
І слова зайвого не вчуть від нього,
А те, що промовляв студент нагий,
Було все стисле й сповнене ваги.
Моральними чеснотами багатий,
Він мав за втіху вчитися й навчати.*

Судовий сержант – класичний приклад сповненого власної значущості правника. Чосер закінчує його портрет словами: «*Про зовнішність усе я оповів!*» Внутрішній світ героя цими словами схарактеризовано не менш влучно. Натомість багатий Франклін, депутат парламенту й місцевий шериф, з перших рядків постає надзвичайно симпатичним епікурейцем:

*Мов стокрот, борода у нього біла.
З комплекції сангвінік був лицем
І снідав хлібом, змоченим винцем.*

Шкіпер у Чосера є втіленням усіх стереотипів щодо моряка: бувало у всіх бувальцях на морі, але незграбного на суші. Він далекий від ідеалів високого

християнського милосердя: *«Потопить у бою судно вороже, – // То рушити на дно й морцям pomoже»*. Але в Чосеровому описі він однак дуже повнокровний і привабливий у своїй життєвій достовірності (не випадково цей образ, як і деякі інші, Чосер, який багато спілкувався як митник із моряками, змалював із власного знайомого). Доктор медицини поєднує високу вченість (йде довгий перелік світил лікарського мистецтва від часів античності, чиї праці він досконало вивчив, – теж, схоже, не без відтінку легкої іронії) – і бажання пожитися за рахунок свої пацієнтів:

*На хворість кожну знаючи причину,
Він ліки визначав у ту ж хвилину.
І всі аптекарі його в ту ж мить
Були готові ліки ті зробити,
Бо їм людська довірливість давала
Щоразу грошей заробить чимало ...*

Погодьмося: цитований вище уривок і досі анітрохи не втратив своєї актуальності!

Парафіяльний Панотець настільки ж сповнений священницьких чеснот, як Лицар – лицарських:

*Священик кращий в світі не з'являвся.
Мирської слави не шукав собі,
Був нелукавий в радості й журбі
Христа й апостолів навчав він слова,
Та спершу сам сповняв їх настанову.*

Але, на відміну від Лицаря, усі бойові звитяги якого відверто гіпертрофовані, й відтак – очевидно міфічні, ретельний опис добрих справ Панотця робить його живою людиною (хоч, можливо, й занадто доброю для цього жорстокого світу).

Мірошник наділений величезною фізичною силою і злодійкуватий (як і належить людині його фаху). Водночас він по-своєму дотепний – і прекрасний оповідач:

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

*Міг кожного пересмішити вміло,
Ще й мав він для супутників своїх
Історій купу й дотепів масних.*

Не випадково Мірошник кидається (поза чергою!) першим після Лицаря оповідати свою історію: про меткого студента, недолугого теслю, його гарненьку молоду дружину й закоханого в неї дяка. Повнокровність характерів і блиск неймовірних поворотів цієї історії (вельми ризикованої!) вражає й сьогодні. А вигадливість її сюжету просто фантастична: аби розважитися в ліжку з його дружиною, спудей змушує теслю очікувати нового всесвітнього потопу в діжці, підвішеній на горищі! Але дещо переграє в своїй самовпевненості – й отримує в п'ятмі тяжку травму від ображеного дяка...

Управитель є зовнішньою протилежністю до Мірошника: він «кощавий і цибатий», спокійний і розважливий, його меч у піхвах вкрила іржа, бо власник давно не використовував його за призначенням. А проте розказана ним оповідь про злодія-мірошника і двох студентів, які відплатили йому за вкрадене борошно і злий жарт із конем, переспавши з його дружиною і дочкою та добряче відлупцювавши його самого, стала гідною відплатою за образу на адресу теслі в попередній оповіді (Управитель замолоду був саме теслею).

Нарешті, за приз авторських антипатій з Продавцем реліквій цілком може конкурувати й Возний (урядовець церковного суду). Він так само украй неприємний ззовні:

*Вузькі очиці й пранці на лиці.
Швидкий і хтивий, наче горобці.*

Ще неприємніші його вчинки: він не лише промишляє звільненням (за плату!) від відповідальності за злочини, що підлягали юрисдикції церковного суду (насамперед – перелюб і згвалтування), а й відверто провокує на ці злочини тих, від кого сподівається здобути таку плату в майбутньому. Проте йому належить чи не найяскравіша

оповідь з розвінчанням вад зажерливих церковників і вбивчою сценою того, як чернець отримує від хворого, але заможного парафіянина замість очікуваних грошей – «пердь», який ще й має розділити з дванадцятьма братами в обителі! Це помста Возного Ченцю – який у своїй оповіді перед тим змалював зажерливого і недолугого возного.

Завершує цю галерею образів колоритна постать Гаррі Бейлі (ім'я ми довідуємося з прологу до оповіді Кухаря, й належить воно реальній людині), господаря заїзду «Табард» у Савтверку. Господар сам оповіді не виголошує (хоча за первісним задумом поета мусив би це зробити – адже саме йому належить ідея урізноманітнити таким чином шлях до Кентербері). Але він «диригує» всіма іншими оповідачами:

*Господар нас підняв і, наче півень
Слухняних квочок, шикував у рівень...*

І вже бодай тому він заслуговує на нашу пильну увагу!

За всієї розмаїтості тем і строкатості характерів героїв «Кентерберійські оповідки» (як і «Декамерон») є саме збіркою новел, а не твором із єдиною наскрізною дією. І, якщо у випадку «Декамерона» послідовність новел чітко обумовлена щоразу новою «темою дня», що її обирають собі флорентійські шляхтичі, які намагаються врятуватися від пошесті чуми у замиському відлюдді, то в книзі Чосера навіть «канонічний» порядок розташування новел досі залишається предметом дискусії.

В різний час цей порядок публікатори уявляли собі по-різному. Бо, як відомо, авторський рукопис Чосера не зберігся. «Кентерберійські оповідки» дійшли до нас у 83 середньовічних рукописних списках (з них близько 20 – дуже попусутих і фрагментарних). Але й більш-менш

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

«повні» рукописи доволі різняться. Причина цього – суто «технологічна»: у XV столітті до винайдення книгодрукування книги для переписування надсилали часто не цілком, а окремими частинами. А після цього переписування порядок опрацювання частин-зошитів у палітурку міг виявитися зовсім інший.

Перше друковане видання «Кентерберійських оповідок» з'явилося 1477 року в Вестмінстерській друкарні Вільяма Кекстона – то була взагалі перша друкована книга в Англії. Але які рукописи мав перед собою англійський першодрукар – ми також не знаємо. Тим часом із самого тексту послідовність можна виявити тільки щодо окремих груп новел, де наступна прямо містить посилання на попередню. Так, зрозуміло, що починається книга Загальним прологом, після якого йдуть оповіді Лицаря, Мірошника, Управителя й незакінчена – Кухаря. Зрозуміло, що після прологу й оповіді Жінки з Бату йдуть оповіді Ченця й Возного. Але чи оповідь Ігумені слід, наприклад, розташовувати до оповіді Жінки з Бату, чи після неї – певності немає, адже вони нічим текстуально не пов'язані. Часом підказку дають згадувані географічні орієнтири: прочани ж їдуть від Лондона до Кентербері! Але це теж помагає не скрізь.

Тож у XIX столітті новели «Кентерберійських оповідок» прийнято було розбивати на 9 умовних груп (у рамках кожної між оповідями існують усе ж певні зв'язки). Сучасні ж публікатори слідуєть порядкові так званого «Еллесмерівського Чосера», – прекрасно ілюстрованого манускрипту, створеного через якісь 10 років після поетової смерті (можливо, що й особистим секретарем поета!). Цей коштовний рукопис після Першої світової війни зберігається в бібліотеці міста Сан Маріно в Каліфорнії (і сьогодні кожен може помилуватися ним у всіх деталях в інтернеті). Тому, якщо «вікторіанські» текстологи, наприклад, ставили оповідь

Ігумені до оповіді Жінки з Бату, то сьогодні вона опинилася після неї.

Отже, сьогодні «Кентерберійські оповідки» друкують так:

1-й фрагмент: Загальний пролог; Оповідь Лицаря; Пролог та оповідь Мірошника; Пролог та оповідь Управителя; Пролог та оповідь Кухаря (незакінчена).

2-й фрагмент: Вступ, пролог та оповідь Правника. У «вікторіанському» каноні її так само вміщували після оповіді Кухаря.

А ось дальший порядок оповідей уже суттєво відмінний від того, як подавали «Кентерберійські оповіді» у старих російських перекладах (і як за цими перекладами у своїй писаній нарочитим суржилом хуліганістий, але насправді доволі серйозній «хрестоматії доктора Падлючча» «Шидеври світової літератури» їх нещодавно талановито переповів Михайло Бриних).

3-й фрагмент: Пролог та оповідь Жінки з Бату; Пролог та оповідь Ченця; Пролог та оповідь Возного.

4-й фрагмент: Пролог та оповідь Студента; Пролог та оповідь Купця.

5-фрагмент: Пролог та оповідь Сквайра; Пролог та оповідь Франкліна.

6-й фрагмент: Оповідь Доктора медицини; Вступ, пролог та оповідь Продавця реліквій.

7-й фрагмент: Оповідь та епілог Шкіпера; Пролог та оповідь Ігумені; Пролог, оповідь та епілог про сера Топаса; Оповідь про Мелібея (дві останні новели оповідає сам Чосер); Пролог та оповідь Монаха; Пролог, оповідь та епілог Священника при законницях.

8-й фрагмент: Пролог та оповідь другої Законниці; Пролог та оповідь Слуги каноніка.

9-й фрагмент: Пролог та оповідь Економа.

10-й фрагмент: Пролог та оповідь парафіяльного Панотця. «Зречення» Чосера, в якому той оголошує все

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

написане раніше помилковим і не вартим уваги. Адже сам поет вважав своїм безумовним шедевром «Троїла і Хризеїду»! А «Кентерберійські оповідки» трактував як щось незакінчене (та ще й, напевно, таке, що давно вирвалося з-під його влади й контролю!) Але час розставив наголоси по інакшому.

Як уже говорилося, мову, якою писав Чосер, філологи називають сьогодні «середньоанглійською» (на відміну від староанглійської, якою англосакси розмовляли приблизно до часів норманського завоювання, і якою складений знаменитий епос «Беовульф», досконалий переклад якого українською вже маємо завдяки Олені О'Лір). Середньоанглійська доволі далека від сучасної. Ось як звучать нею перші рядки Загального прологу:

Here bygynneth the Book of the tales of Caunterbury

*Whan that aprill with his shoures soote
The droghte of march hath perced to the roote,
And bathed every veyne in swich licour
Of which vertu engendred is the flour...*

А ось як те ж саме звучить у поетичному перекладі сучасною англійською (сьогодні, на щастя, вже не треба неодмінно мати під рукою великих обсягів книгу, – всі ці тексти є в багатьох інтернет-джерелах):

Here begins the Book of the Tales of Canterbury

*When April with his showers sweet with fruit
The drought of March has pierced unto the root
And bathed each vein with liquor that has power
To generate therein and sire the flower...*

Як легко побачити, загальний зміст середньоанглійського оригіналу, володіючи сучасною англійською, вловити можна. Але для непідготовленого сучасного навіть англомовного читача таке читання

супроводжують приблизно такі ж труднощі, як для сучасного не-філолога українця – вчитування в неадаптований «Літопис Самовидця».

Відтак перед перекладачем відразу постає запитання: якою мірою цю часову відстань має бути відтворено українською? Очевидно, що можна взяти за орієнтир, скажімо, мову наших барокових поетик (на жаль, від українських сучасників Чосера взагалі залишилося лише кілька грамот). Але такий переклад напевно викличе цікавість лише дуже обмеженого числа читачів.

Тож перекладач мусить не повертатися в якийсь певний час, а намагатися «реконструювати» засобами своєї мови певну «паралельну лінгвістичну реальність», яка зберігає в читача стійке враження часової відстані й водночас не заважає отримувати художню насолоду від читання тексту. Загальних правил такої «реконструкції» не існує. Але неперевершеним майстром її був великий український перекладач Микола Лукаш, який, використовуючи всі стилістичні й лексичні засоби рідної мови, зумів подарувати нам конгеніальні версії «Декамерона» Боккаччо й «Дон Кіхота» Сервантеса, адекватно відтворивши і «високу латину» скрипторіїв, і масні жарти в шинках.

«Кентерберійські оповідки» за широчінню палітри своїх виражальних засобів (від піднесених зізнань «ідеальних» героїв – і до фізіологічних подробиць, позначених найгрубішими словами) були б ідеальним «Лукашевим текстом». Але, на жаль, Микола Олексійович за них не брався.

Відтак, не володіючи хистом Лукаша, автор цих рядків повинен зізнатися: у багатьох місцях він «згладив» грубі барви оригіналу (хоча й те, що таки наважився відтворити в кількох місцях, неодмінно викличе осуд цнотливих «пуристів»). Він меншою мірою, аніж це було можливо, використав ресурси «архаїзації» мови (хоча б

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

шляхом звернення до тих лексичних багатств, які розкидано по наших барокових «піїтиках»). Для адекватного відтворення усіх відтінків просторіччя йому, містянину в кількох поколіннях, відверто забракло органічно засвоєного ще в «босоногому дитинстві» фольклору (й де доводилося компенсувати знов-таки літературними джерелами). На виправдання перекладач може сказати одне: нехай колись хтось зробить усе те краще!

Перекладач практично не мав перед собою попередніх українських версій, а відтак ані не міг спиратися на їхні знахідки, ані не мусив боротися зі створеними ними хибними стереотипами. Хоча необхідність боротьби з такими стереотипами, створеними російськими перекладами, таки існувала. Річ у тому, що вони суттєво позначилися не лише на єдиному на сьогодні нашому вартісному тексті на Чосерівську тематику – вже згаданому переказі «Кентерберійських оповідок» у «хрестоматії доктора Падлючча» Михайла Бриниха, а й на україномовній навчальній і довідковій літературі.

І тут усе починається вже з імен Чосерівських прочан. Так, персонаж, якого Чосер називає «Pardoner» (нагадаємо: Гарольд Блум саме його вважає прототипом Шекспірового Яго!), з легкої руки російського перекладача XIX століття Дмитрія Мінаєва зробився «Продавцем індульгенцій». Саме в цій іпостасі він перекочував і до «хрестоматії» Михайла Бриниха, і навіть до українського перекладу класичної праці вже неодноразово згадуваного Гарольда Блума «Західний канон. Книги на тлі епох».

Але ж у самому тексті Чосера про індульгенції (булли від пап і кардиналів) коротко згадано лише в пролозі до власної оповіді цього персонажа. Натомість і в Загальному пролозі, і в пролозі до його власної оповіді

значно більше місця приділено фальшивим церковним реліквіям, які цей герой Чосера неперевершено збував довірливим парафіянам. Тож, коли тільки перекладач не наважиться «викувати» за етимологією оригіналу власний термін (на кшталт «Прощенника» – мені здається, що Микола Лукаш, якби перекладав Чосера, вчинив би саме так), логічніше буде назвати цього «Pardoner»'а «Продавцем реліквій» – що й зробив автор цих рядків у своєму перекладі.

Не кажу вже про те, що «The Wife of Bath» принципово хибно називати «Удовицею з Бату» (як її вслід одному російському перекладу названо в українській версії книги Гарольда Блума), чи «Батською ткалею» (як її вслід другому російському перекладові названо в «хрестоматії доктора Падлючча»). Так, вона справді удова (причому послідовно по п'ятьох чоловіках!). Вона справді ткаля – і її тканини кращі від еталонних тоді виробів з Іпру й Генту. Але найголовніше – вона Жінка, нестримна у своїй сексуальності й у прагненні захистити свою незалежність. Саме так називає її Чосер, і жодних підстав змінювати це ім'я в перекладі немає.

Навряд чи й варто називати персонажа на ім'я «Somnour» (сучасною англійською «Summoner») довгим описовим «Пристав церковного суду». Адже для окреслення цього урядовця єпископського суду, до обов'язків якого належало оповіщати відповідачів і свідків про час слухань, а під час самого слухання вартувати при вході, існує майже ідеальний український відповідник, знайомий кожному ще зі шкільної лави завдяки безсмертній «Наталці Полтавці» Котляревського: возний! Функції возного в старому українському суді були ж приблизно такі самі.

Нарешті, принаймні в одному перекладач вирішив іти таки за вікторіанськими публікаторами, а не за

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

настановами сучасних текстологів. Річ у тому, що переписувачі доби Чосера майже не розрізняли великих і малих літер. Усе те написання з великих літер не тільки імен персонажів («Лицар», «Ігуменя», «Студент», «Возний», «Кухар» тощо), але й значущих іменників (як-от «Квітень» і «Березень» у цитованому початку Загального прологу) – традиція пізніших часів. Але перекладач зберіг її, аби додати текстові рис «старожитності».

«Кентерберійські оповідки» стали улюбленим читивом англійців ще у XV столітті. Тоді ж вони зробилися й першою друкованою англійською книгою. Судячи з того, що її друге видання вийшло в 1483 році за якихось шість років після першого, сталий попит на неї таки існував. Переробка «Паламона і Арсіти» для сцени з'явилася ще за життя Шекспіра і за його участю (співавторство Вільяма Шекспіра і Джона Флетчера в трагікомедії «Двоє шляхетних родичів», вперше виставленої на сцені 1613 року й надрукованої 1634 року, дослідники визнають, – але до «канону» Шекспірових творів цей текст не включають). У 1961 році шотландський композитор Ерік Чізхольм написав і оперу «Кентерберійські оповідки» в трьох діях (по одній дії на оповіді Жінки з Бату, Продавця реліквій і Законниці).

Але, оскільки в XX столітті «найголовнішим мистецтвом для мас» зробилося кіно, то, починаючи з 1944 року, було знято й декілька фільмів. Найталановитіший і найпопулярніший з них – «Кентерберійські оповідки» П'єра Паоло Пазоліні (1972). Геніальний режисер яскраво відтворив загальну атмосферу Чосерової доби – але з самим текстом повівся вільно. Так, незакінчену оповідь Кухаря він дописав за

автора, а оповідь Ченця скоротив до того епізоду, коли зажерливого возного тягнуть до пекла. Крім того, до фільму ввійшли оповіді Мірошника, Возного, Жінки з Бату і Купця.

А в 1993 році знаменитий рок-співак Стінг видав альбом «Десять оповідей Возного», де Чосерівську новелу подано в десяти музичних епізодах. Саме Возного співак обрав тому, що його справжнє прізвище Самнер співзвучне імені цього Чосерівського персонажа в оригіналі.

Отже, шедевр Чосера давно вийшов за університетські й шкільні стіни і став явищем популярної культури, принаймні в англomовному світі. А сама книга набула статусу такої, яку «важко перехвалити» (Гарольд Блум). Але на питання: що саме Чосер хотів сказати цією величезною (і незакінченою) книгою? – кожен відповідає по-різному. Михайло Бриних переконаний: «одне діло, що Чосер хотів сказати, поки трудився над книжкою, а зовсім інше – що він сказав у останній історії монаха (доброчесного парафіяльного Панотця – М.С.) і свому зреченні. А сказав він свою главну мисль дуже чотко й настіки просто, що вже почті ніхто не може її зрозуміть. Розкаяння, сповідь і покаяння – се єдиний шлях для всіх: й для святої мучениці, й для падонка – митаря. Нима ні вовка, ні овечки, – єть обща джага-джага люцької мерзості, й табличка зі словом exit теж лише одна, амінь».

Утім, на це запитання можна відповісти й на багато інших способів, і теж не помилитися. На те Чосер і геній, а його «Кентерберійські оповідки» люди перечитують уже понад сім століть.